

De geheimen van de duinen

bij Den Haag, Wassenaar en Katwijk

DRIE CULTUURHISTORISCHE WANDELINGEN

De geheimen van de duinen

Bij Den Haag, Wassenaar en Katwijk

Welkom in de duinen!

Tussen Den Haag en Katwijk, aan de rand van de dichtbebouwde Randstad, lijkt de natuur vrij spel te hebben. In deze uitgestrekte zone van duinen moesten mensen het vaak opnemen tegen de elementen: de zee, de wind, het zand, de droge, weinig vruchtbare grond. In deze natuur, waar u als wandelaar het vandaag misschien ook opneemt tegen wind, zand en zon, liggen allerlei sporen verborgen van hoe mensen ooit leefden en werkten.

De drie wandelroutes in dit boekje leiden u langs in het landschap herkenbare sporen: wandelpaden, bunkers, oude akkers, watergangen, grenspalen, wallen en watertorens. Vaak zijn ze nog goed zichtbaar, soms moet u wat beter kijken en bij enkele ook uw verbeelding even aanspreken. De (cultuur)landschappen waar u doorheen komt zijn stuk voor stuk bijzonder. U vindt ze vrijwel nergens anders in Nederland, noch in Europa.

Welkom dus in de duinen tussen Den Haag, Wassenaar en Katwijk! Loop via de wandelroutes even op met de mensen die hier leefden en werkten, lang voordat u aan deze wandeling begon: zo'n 60 jaar geleden of zelfs al meer dan 500 jaar terug. Wat bracht ze naar de duinen en vonden ze er?

Een gravure van een duinlandschap (ca. 1600, Adriaen Collaert) toont het verschillende gebruik van de duinen (Bron: Museum Boijmans Van Beuningen).

De namen van duintoppen

Zo rond 1850 waren de duinen echt van groot belang voor het levensonderhoud van mensen. Ze teelden er voedsel en sprokelden er hout. Recreatie, zoals nu, was veel minder belangrijk. Veel duinvalleien en duintoppen droegen de naam van wie er actief was, zoals Jan Boeredel, Schaft z'n delletje, Willem van Gerriede del en Molenaarsberg.

Drie wandelingen langs knooppunten

Voor elke wandelroute volgt u het wandelknooppuntensysteem van de provincie Zuid-Holland. De nummers vindt u op rood-gele bordjes op paaltjes langs de route. Op een enkele plek ontbreekt zo'n paaltje, maar dat staat helder aangegeven in de beschrijving in dit boekje. Houd deze tekst er daarom bij tijdens uw wandeling. NB: de routes gaan vaak over onverharde paden; die zijn minder of niet toegankelijk voor rolstoelgebruikers.

- 1. Wandeling rond Meijndel (blz. 8)**
10,5 km (circa 3,5 uur). Start bij knooppunt 61.
Horeca: cafe-restaurant 'Onder de Watertoren', pannenkoekenboerderij Meijndel.
- 2. Wandeling rond Wassenaarse Slag (blz. 22)**
4,5 km (ca 1,5 uur). Start bij knooppunt 27.
Horeca: hotel-restaurant Duinoord, strandpaviljoen De Badmeester.
- 3. Wandeling rond de Pan van Persijn en de duinen onder Katwijk (blz. 28)**
8 km (circa 2,5 uur). Start bij ingang Pan van Persijn (Panbos).
Horeca: restaurant Het Panbos, pannenkoekenboerderij Katwijk.

Zand, zoute wind en arme grond

De duinen lijken een gebied waar vooral de natuur het voor het zeggen heeft. De wind, de planten en bomen en de aanvoer van zand bepalen grotendeels hoe het gebied eruit ziet.

militaire oefeningen gehouden en op grote schaal drinkwater gewonnen. Die waterwinning en de recreatie hebben invloed gehad op het landschap en de natuur van de duinen; dat hebben ze nog steeds.

Lang ongestoord...

Dit eeuwenoude duinlandschap met arme zandbodem, de harde zoute wind en zandverstuivingen was nogal ongestoord voor mensen. Voedsel verbouwen was lastig, dus de duinen bleven vrijwel onbewoond.

Mens had toch veel invloed

Maar vergis je niet! Wie beter kijkt ziet op veel plekken dat mensen wel degelijk invloed op het duinlandschap hadden. Er werd gejaagd, hout geoogst, akkertjes aangelegd, visnetten gerepareerd, verdedigingswerken gebouwd,

Reeds lang gebruikte paden

Kijk tijdens de wandelingen niet alleen om u heen, maar ook af en toe naar beneden. Want op sommige paden en wegen liepen al vele mensen voor u: jagers met hun buit, herders met schapen die de kerktoren in het oog hielden als oriëntatiepunt, patrouillerende soldaten. Of misschien wel prins Hendrik, echtgenoot van koningin Wilhelmina, die op weg was naar het Prinsenduin. Vanaf deze duintop keek hij uit over zijn uitgestrekte jachtgebied.

1.

Wandeling rond Meijendel (p.8)

2.

Wandeling rond Wassenaarse Slag (p.22)

3.

Wandeling rond de Pan van Persijn en de duinen onder Katwijk (p.28)

U volgt tijdens uw wandeling de gele bordjes van het wandelroutenetwerk van de provincie Zuid-Holland.

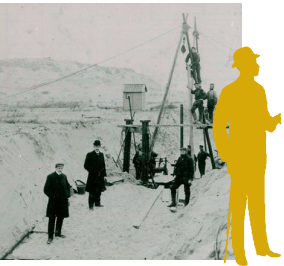
Nationaal Park Hollandse Duinen: top-natuur!

De duinen zijn onderdeel van het Nationaal Park Hollandse Duinen. Dit nationaal park strekt zich uit van Hoek van Holland tot en met Noordwijk. Het omvat de stranden, duinen, landgoederen en een deel van het veenweidegebied tot aan de spoorlijn. Vanwege de bijzondere natuur is een deel van Nationaal Park Hollandse Duinen aangewezen als Natura 2000-gebied. Dat wil zeggen dat de natuur extra bescherming krijgt vanuit Europese regelgeving. Berkheide en Meijendel, de twee gebieden waar de wandelroutes u langs- of doorheen voeren, hebben deze status van Natura 2000-gebied.

Nationaal
Park
Hollandse
Duinen

Zo werd gewerkt en geleefd in de duinen

- **Oogsten van hout** - Vanaf de middeleeuwen trokken mensen de duinen in om er hout te sprokkelen.
- **Jacht** - Lange tijd had de graaf van Holland het recht om in te duinen te jagen. Later ging dit jachtrecht over in handen van de stadhouder van Holland. Dit duurde tot de komst van de Fransen in 1795.
- **Drinkwaterwinning** - Vanaf 1874 tot op vandaag zijn de duinen een belangrijke plek om drinkwater te winnen.

(Foto: duinenenmensen.nl)

Frederik Kraats (42 jaar): "Het is een flinke operatie, het graven van de sprongen waarmee we het duinwater winnen. Ik heb hier de leiding, ik ben vrijwel dagelijks in het duin. Er is altijd wel wat: onverwachte verzakkingen van de grond, verstuivingen of grondeigenaren die dwarsliggen."

- **Verbouwen van voedsel** - Rond 1785 begon de overheid met experimenten om delen van de duinen te veranderen in landbouwgrond. Dat viel niet mee! Uiteindelijk kwam er alleen wat landbouw bij Meijndel, Bierlap, Berkheide, Kijfhoek, Harsthoek en bij Katwijk.

(Beeld: Nederlands Openluchtmuseum)

Aafke de Jonge (14 jaar): "Ik moet met mijn zussen helpen om de aardappels te oogsten. Zwaar werk is 't! Het is hier zo'n arme grond, klaagt mijn moeder bijna elke week. We komen ook vaak met minder aardappelen thuis dan ze hoopte."

- **Wonen** - De duinen tussen Scheveningen en Wasse-naarse Slag bleven lang vrijwel onbewoond. Daar kwam vanaf 1830 verandering in. Toptijd van de bewoning was rond 1840 met zo'n 70 mensen. Uiteindelijk bleef alleen een boerderij in Meijndel bewaard.
- **Militaire doeleinden** - De duinen vormen een strategische plek: ze bieden uitzicht over de zee en over het achterland. Ze werden daarom volop benut in de Eerste maar vooral in de Tweede Wereldoorlog. De Duitsers legden er tankmuren en bunkers aan als onderdeel van de beroemde Atlantikwall. Deze verdedigingslinie liep van Bergen in Noorwegen tot aan Biarritz, op de grens met Spanje.

Gerard van Zanten (25 jaar):

"Er hangt veel spanning in de lucht in 1939. Op het schietterrein van de Waalsdorpervlakte, waar ons bataljon wekelijks komt, oefenen we nu toch anders dan de jaren hiervoor."

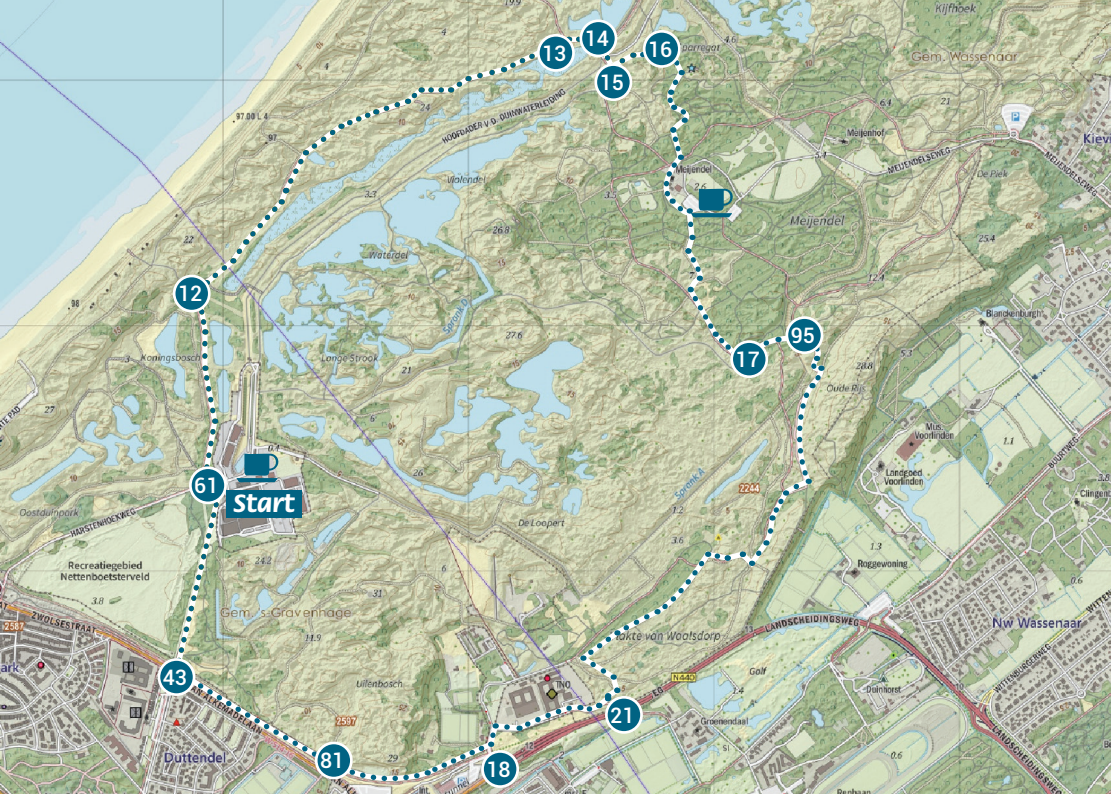
(Foto: Nederlands Legermuseum, Delft)

- **Recreatie** - Het strand en de zee werden vanaf het einde van de 19^e eeuw een populaire bestemming voor een dagje verkoeling of een vakantie.

(Foto: Collectie Haags Gemeentearchief)

Els Verhoeven (26): "We komen hier elke zomer. Het is altijd even koud om het zeewater in te stappen, maar daarna is het heerlijk verkoelend!"

Wandeling 1: Rond Meijendel (10,5 km | ca. 3,5 uur)

Typering: Tijdens deze wandeling loopt u door de schitterende duinen tussen Den Haag en Wassenaar. U komt zowel door open weidse delen als door beschutte stukken met bos. De paden zijn deels verhard, deels onverhard.

Knooppuntnummers: 61 – richting 12 - dan afslag naar het naaktstrand (géén knooppuntroutepaal!) – 12 - 13 - 14 - 15 - 16 - ter hoogte van de uitkijktoren rechts het bospad in met een routepaaltje met het NS-logo tot boerderij Meijendel – vóór Meijendel naar rechts en hier knooppunt 17 oppakken – 95 - 21 - 18 - 81 - 61

Startpunt: (61) Watertoren van Scheveningen, Pompstationsweg 353. Er is hier géén parkeermogelijkheid. Indien geen bestemmingsverkeer is het ook verboden om het duin met auto in te rijden. Komt u met de auto, dan is starten vanaf de omgeving van de Waalsdorperpervlakte een alternatief (tussen 95-21).

Horeca: Café-restaurant Onder de Watertoren (knooppunt 61), Pannenkoekenboerderij Meijendel (tussen knooppunt 16 en 17).

Duinen zijn belangrijk voor drinkwaterwinning: u wandelt langs veel infiltratieplaatsen

Watertoren

U begint uw wandeling bij de watertoren van Scheveningen uit 1874, de oudste watertoren van Nederland die nog steeds dienst doet. De watertoren zet gelijk de toon want onderweg komt u langs allerlei elementen die laten zien dat de Hollandse Duinen een belangrijk gebied voor drinkwaterwinning is.

Drinkwater uit de duinen voorkomt cholera

Het begon met de cholera-epidemie van 1866. Die maakte in Amsterdam veel minder slachtoffers dan in Den Haag. Men ontdekte dat het drinken van verontreinigd water uit oppervlaktewater de oorzaak was van cholera, en van andere besmettelijke ziektes zoals tyfus. In Amsterdam kwam het drinkwater niet uit oppervlaktewater maar uit een grote zoetwaterbel in de bodem van de duinen. Deze bel bestond uit regenwater dat was gefilterd door het duinzand. Het was dus heel zuiver.

De overheid wilde graag voorkomen dat er nog méér slachtoffers door cholera vielen. Daarom ontwikkelde ze elders ook

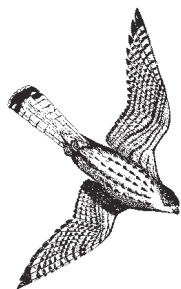

De watertoren van Scheveningen

Bakfiets met ijsjes

Hier onder de watertoren stond in 1947 op zomerse dagen al iemand met twee bakfietsen: een gevuld met ijsjes, de ander met frisdranken. Die werden verkocht aan dagjesmensen. In 1956 ging de verkoop vanuit de bakfietsen over tot verkoop vanuit een snackwagen. In 2010 kwam er een permanent gebouw te staan.

In 1995 is de buitenkant van de Schevingse watertoren geres-
taureerd. Sindsdien broedde
er vrijwel elk jaar een torenvalk
hoog in de watertoren. Deze
vogel deed zijn naam eer aan! In
2018 is de vogel verjaagd door
een slechtvalk.

Tijdens de wandeling ziet u vaak
een grote bol aan de horizon
van het duingebied aan de kant
van Den Haag. De bol staat op
een bunker die de Duitsers als
waarnemingspost bouwden. Op
deze bunker staat nu radar-
apparatuur die door de bol
wordt beschermd.

waterleidingsystemen die het principe van natuurlijke zuive-
ring gebruikten. Hier in Den Haag werd daarvoor in 1874 een
drinkwaterbedrijf opgericht. Dit bedrijf legde een heel stelsel
van brede open kanalen aan in de duinen: de sprangen.
Daarin kon het schone water uit de ondergrond zich verza-
melen. Het water liep vervolgens naar de laagste plekken in
de duinen, waar watertorens kwamen te staan. In 1878 werd
ook bij Katwijk begonnen met het winnen van drinkwater uit
de duinen voor de stad Leiden.

De watertorens: houden de druk erop

Na 1850 verzezen er 260 drinkwatertorens in Nederland.
Daarvan zijn er nu nog 175 over; 40 torens doen nog dienst
als watertorens. In deze toren van Scheveningen past
1.000.000 liter water. Het zorgt ervoor dat er altijd druk staat
op de waterleidingen in de stad en dat er water uit de kranen
komt. In principe zorgen de elektrische waterpompen in het
pompstation (dat achter u ligt) daarvoor. Mocht de stroom
een keer uitvallen, dan vangt het water in de watertoren de
drukverschillen in het drinkwaternet voor korte tijd op, lang
genoeg om de pompen weer aan de praat te krijgen. De
watertoren doet ook dienst als buffer voor als er meer vraag
is naar water dan aanbod.

Koninklijke Villa Ruygenhoek

U loopt in de richting van knooppunt 12. In het gebied
links van dit wandel- en fietspad stond Villa Ruygenhoek.
Koningin Wilhelmina en Prins Hendrik lieten deze villa in 1917
bouwen als buitenverblijf.

Plek om te schilderen

Wilhelmina en haar dochter Juliana trokken er direct na de
bouw in om te genieten van de zeelucht. Ze maakten, verge-
zeld van hofdames, wandelingen door de duinen en over het
strand. Wilhelmina zat er ook vaak te schilderen.

Villa Ruygenhoek, 1962 (Bron: Collectie Haags Gemeentearchief)

Haar man, prins Hendrik, was een fervent jager. In dezelfde
tijd dat de villa werd gebouwd, werd daarom het Koningsbos
aangelegd, een naaldbos. Hendrik had een grote voorkeur
voor naaldbos omdat het al snel na de aanleg schuilplek
bood aan groot wild. Bij de villa zelf werden fazanten gehou-
den, ook voor de jacht.

Villa brandde af

Wilhelmina ging tot vlak voor de Tweede Wereldoorlog graag
naar haar buitenverblijf. Na de oorlog waren de duinen te
gevaarlijk door de mijnen die er lagen. Het duurde tot 1947
voor ze er weer kwam. Na haar dood in 1962 speelde de villa
nog een rol bij de jachtpartijen van de koninklijke familie. In
1965 besloot koningin Juliana dat de woning voortaan voor
het personeel was. In 1983 brandde Villa Ruygenhoek af. Het
enige echt zichtbare aandenken is het Wilhelminapadje:
een betegeld pad van de villa naar de zee.

Andere getuigen van de villa zijn
de rozenstruiken langs het pad
In de buurt van het pompstation.
Die verraden dat hier ooit de
portierswoning van Ruygenhoek
stond. Deze woning is in 1999
afgebroken.

Tankmuur

Restant van een tankmuur

Op weg naar knooppunt 12 ziet u na enige tijd aan de rechterkant van het pad, tussen de begroeiing, de kop van een tankmuur. Die was onderdeel van de beroemde Atlantikwall.

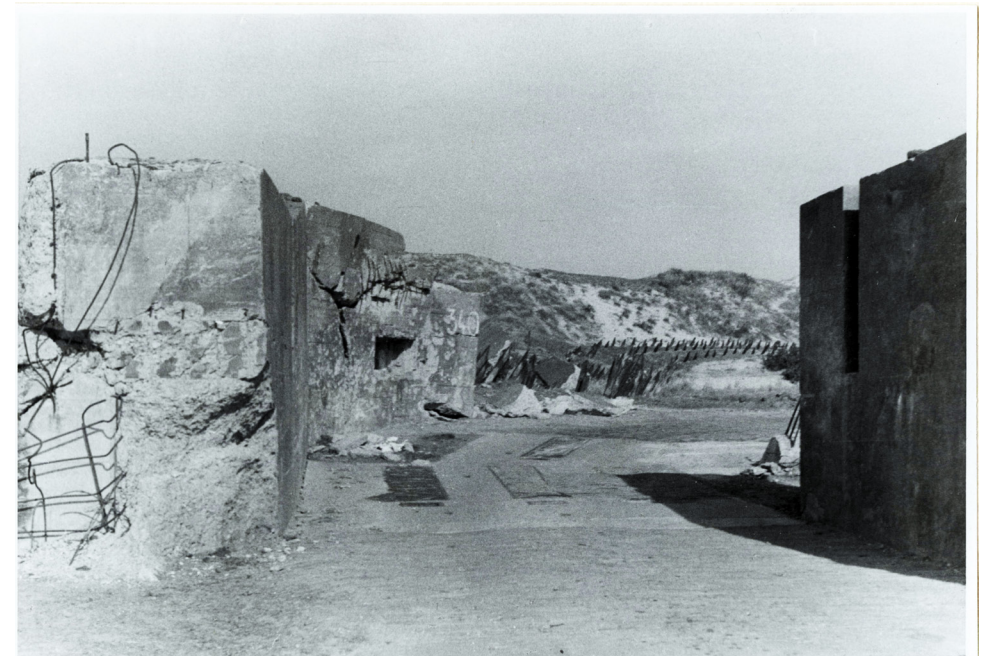
Na de inval in Rusland in 1941 werd de Duitse legerleiding bevreesd voor een tweefrontenoorlog. Daarom besloot ze de bezette kust te versterken met een verdedigingslinie. Ze startte met de bouw van de Atlantikwall, een 'muur' van maar liefst 5000 km langs de kust van Europa. Deze verdedigingslinie moest eventuele tanks van vijandelijke troepen vanuit zee tegenhouden. Daar was wel wat voor nodig. Er werden tankgrachten aangelegd en betonnen muren gebouwd van 3 meter hoog en 1,5 meter dik. Door de duinen liepen twee tankmuren, bij Scheveningen en Katwijk. De muur bij Scheveningen sloot aan op 'sprang A', een open kanaal in de duinen dat eerder was gegraven voor drinkwaterwinning. Deze sprang lag zo diep, dat daar geen tank doorheen zou komen.

Draketanden

Draketanden

Op enkele plekken werden de tankmuren onderbroken door een duintop. Op die top stonden soldaten met zwaar afweergeschut. Zou u hier verder langs de muur lopen, dan kwam u onderweg nog enkele geschutskoepels tegen. Vanuit deze geschutskoepels hielden soldaten met mitrailleurs de omgeving nauwgezet in de gaten. Er liggen ook nog verschillende kanonkazematten langs de muur. Dit zijn bomvrije ruimtes waarin kanonnen stonden opgesteld.

Atlantikwall bij Meijendel, 1947 (Bron: Collectie Haags Gemeentearchief)

Gesloopt

De tankmuur in het duingebied bij Scheveningen kreeg twee trajecten. De muur werd hier en daar afgewisseld met zware betonblokken waaruit grote stalen balken staken (de 'asperges' of 'Spargl'). Deze balken kunt u niet meer zien, ze zijn na de oorlog gesloopt.

Na de oorlog werd namelijk hard gewerkt om de sporen van alle versperringen die de Duitsers in de duinen hadden gezet weg te halen. Een paar elementen bleven er nog over, zoals delen van de tankmuur en de draketanden. Enkele daarvan staan nu op de Rijks- en gemeentelijke monumentenlijst.

Zicht op Kustbatterij 'Scheveningen Nord'

Kustbatterij Scheveningen Nord

U komt bij knooppunt 12. De route gaat hier naar rechts, naar nummer 13. Loop vooral even naar links tot op de top van het duin. U heeft dan zicht op vijf enorme bunkers die laan weerszijden van u liggen: de Kustbatterij Scheveningen Nord. Deze vijf bunkers kijken ongenaakbaar uit over de zee. Dat was ook precies de bedoeling: Duitse soldaten in de bunkers hielden de zee strak in het vizier om te zien of aan de horizon boten of vliegtuigen opdoemden. Wat u hier ziet is maar een klein deel van de "kustbatterij". De rest van het complex zit onder de grond: de vuurleidingpost, de bunkers voor geschut en opslag van munitiebunkers en de delen waar de militairen aten, sliepen en wachtten. Ze konden via overdekte loopgraven van de ene naar de andere bunker lopen.

Na de oorlog zijn de in onbruik geraakte bunkers langzaam deel geworden van de duinnatuur. In de bunkers overwinteren nu vleermuizen en vlinders.

"Ik realiseerde me pas na de oorlog hoe groot ze waren, die grote bunkers die de bezetter in onze duinen bouwden. Onder de grond zaten nog heel veel ruimten. Van mij hadden ze allemaal gesloopt mogen worden toen de oorlog was afgelopen."

Deel van totaal acht bunkercomplexen

De hier afgebeelde kustbatterij bij Scheveningen is een van de grootste van de totaal acht bunkercomplexen langs de hele Nederlandse kust. Een andere grote batterij ligt bij IJmuiden. Dichterbij, namelijk in Katwijk, ligt het bunkercomplex Zuidduinen, een rijksmonument. Bunkercomplex Scheveningen Nord is, samen met de tankmuur, een gemeentelijk monument.

Infiltratieplas voor drinkwater

U vervolgt uw weg naar knooppunt 13. Terug op het verharde wandelpad, loopt u langs een van de infiltratieplassen die rond 1956 zijn aangelegd om drinkwater te winnen. In 1874 werd de Duinwaterleiding van 's Gravenhage opgericht. Die zorgde ervoor dat water uit de duinen als drinkwater werd benut in de stad. In de bodem onder duinen lag namelijk van nature een bel zoet en zuiver water. Deze bel zat vol regenwater dat door het duinzand was gefilterd en daardoor heel zuiver was. Het water uit de zoetwaterbel werd via open kanalen, de zogenaamde sprangen, afgevoerd naar de productielocatie Scheveningen. De Duinwaterleiding breidde het stelsel van sprangen uit naargelang de behoefte aan drinkwater toenam. Dat gebeurde steeds op de laagste plekken in de duinen, evenwijdig aan de kustlijn.

Aanvoer van rivierwater

Toen de vraag naar drinkwater voor de stad groter werd, kon dat water niet allemaal meer worden gehaald uit de zoetwaterbel onder de duinen. Het gevaar was aanwezig dat er ook te veel van het zoute water dat onder de zoetwaterbel lag, gewonnen zou worden. Daarom werd in 1956 besloten om rivierwater uit de Lek en de Maas naar de duinen te pompen. Dit rivierwater kwam terecht in kleine duinvalleien. Zo ontstonden vele infiltratieplassen. Vanuit deze plassen zakt het water langzaam in de grond. Het duinzand filtert het water en maakt het schoon.

"De mensen in de stad hebben steeds meer water nodig, dus ik heb de opdracht een aantal diepe winputten te slaan. Met de nieuwste technieken kunnen we tot 40 meter diep komen. Morgen zitten we denk ik al op 30 meter diepte."

Het systeem van natuurlijke zuivering werkt op dit moment nog steeds. Alleen gaat er nu geen open water meer door de sprangen. Het water wordt nu via ondergrondse buizen, die op de plek liggen van de oude sprangen, afgevoerd naar de productielocatie.

De infiltratieplassen werden aangelegd op de laagste plekken. Die plekken waren vaak al in gebruik geweest voor landbouw. Sommige waterplassen hebben nu daarom nog precies dezelfde omtrek als de vroegere teeltgebieden.

“Het zand dat vrijkomt bij het graven van de sprangen, laat ik vervoeren naar Den Haag. Dan verdienen we er nog wat aan. Men wil het hebben als ondergrond voor nieuwe wegen of onder nieuwe woningen. Als er geen vraag naar zand is, dan storten we het gewoon naast de sprang.”

Puttenreeks

Op een driesprong kiest u voor de route naar knooppunt 14 (recht door), vervolgens naar 15 en houdt daarna knooppunt 16 aan.

Langs de route ziet u lange rijen putdeksels. Ze markeren de sprangen die hier vroeger als open kanalen lagen. Geen enkele sprang staat nu meer onder water. Het water stroomt alleen nog maar ondergronds naar de pompstations via een reeks van putten en via leidingen. Om onderhoud mogelijk te maken en beschadiging van de winputten te voorkomen, worden de oude sprangen vrij gehouden van bomen en struiken. U kunt de puttenreeksen dus goed zien, zoals hier aan de rechterkant van het wandelpad.

Meijndel boerderij

Van knooppunt 16 loopt u in de richting van knooppunt 17. U komt langs een uitzichtspiek aan uw linkerzijde. Hier neemt u het pad naar rechts dat is gemarkeerd met het rood-witte NS-logo. U vervolgt dit pad tot u bij boerderij Meijndel komt.

Pannenkoekhuis Meijndel, met het terras waar het op mooie dagen goed vertoeven is, heeft een echt landelijk karakter: rood-wit geblokte gordijnen, een groot open haardvuur en veel hout. U kunt hier neerstrijken voor een kop koffie of thee en uw gedachten terug laten gaan naar de tijd rond 1840. Toen werd hier hard gewerkt om de woeste duingrond 'te temmen'. In de grote stal, nu het bezoekerscentrum De Tapuit, werd het vee gestald.

Poging tot landbouw

De boerderij ligt in het midden van de duinvallei Meijndel. In deze vallei begonnen boeren in de 19^e eeuw met hulp van de overheid het land geschikt te maken voor landbouw. De pionierende boeren gingen er ook wonen om hun land te be-

De stenen stal bij boerderij Meijndel (Bron: Dunea)

waken tegen mensen van buiten die aardappelen en rogge kwamen stelen. De opzichterswoning met de schuur en de grote stenen stal van toen, vormen nu samen de boerderij Meijndel. Een van de voormalige akkertjes op Meijndel, het 'Erwtenland', is in 2015 weer in ere hersteld. Het wordt jaarlijks bewerkt, gezaaid en geoogst met aardappels en andere gewassen.

Kortdurend succes

Het verbouwen van voedsel op Meijndel was echter niet erg succesvol. Er zaten te weinig voedingsstoffen in de zandgrond en kunstmest bestond nog niet. Voor de mestproductie werd in 1840 nog de huidige veestal gebouwd, maar het mocht niet baten. Kort daarna draaide de overheid de subsidiekraan voor de ontginningen dicht.

Van het harde werk dat de boeren en houtvesters in al die jaren hadden verzet, kunt u nog de sporen zien. Zoals in de afwisseling van de met hakhout beplante wallen en open graslanden. Op de graslanden lagen vroeger de akkers. De wallen moesten de akkers beschermen tegen de zeewind.

De naam Meijndel staat al op de kaarten van rond 1600. 'Meijen' verwijst naar de meidoorns die er groeiden.

“Mijn jongste oom is gaan werken op Meijndel om aardappels te verbouwen. Mijn vader vond 't een dom plan, maar m'n oom krijgt er geld bij van de overheid zé- ie. We gaan er wel eens heen, niet vaak hoor, want het is ver lopen. Helaas bracht het land vorig jaar niks op, want alle aardappels werden gestolen door mensen uit Den Haag. Daarom bouwen ze er nu een boerderij, dan kunnen ze het land in de gaten houden.”

Een oude beplante wal in het bos bij Meijndel

Het 'Erwtenland', weer in gebruik genomen akkertje op Meijndel

Melk voor dorstige wandelaars

Het eerste gebouwtje dat op Meijndel verscheen was 'het huisje van Ginkel', genoemd naar de boer die rond 1830 begon met het ontginningswerk. Later heette dit huisje 'Klein Meijndel'. Toen de landbouwzaken rond 1900 niet zo goed meer gingen, werd vanuit dit huisje gestart met het verkopen van bekertjes melk aan dorstige recreanten. Die groep recreanten groeide gestaag: steeds meer mensen trokken in hun vrije tijd de duinen in. In de jaren '20 kwam er bij de boerderij Meijndel een theetuin.

Het 'huisje van Ginkel' staat er niet meer. U ziet nog wel twee andere huizen. Een daarvan is een wachthuisje van waaruit de waterwinning werd bewaakt. Het grote gebouw 'Meijnhof' is nu in gebruik als kantoor. Het deed eerder dienst als dienstwoning met opslag voor 'de plantsoenendienst'. Naast Meijnhof heeft lange tijd een 'nursery' gelegen. Hier werd plantgoed gekweekt.

Waalsdorpervlakte

Vanaf het pad waarmee u boerderij Meijndel bereikte, gaat u naar rechts. Na 200 meter gaat u naar links en pakt u de route op naar knooppuntnummer 17. Na nummer 17 kiest u voor nummer 95 en vervolgens voor nummer 21. Na enige tijd ligt aan uw rechterzijde de Waalsdorpervlakte, een plek met een bewogen geschiedenis.

De klok op de Waalsdorpervlakte is een geschenk van de Haagse bevolking

De Waalsdorpervlakte leende zich door zijn openheid goed voor militair gebruik. Al in de 18e eeuw leerden soldaten hier om te marcheren en hun geweren te gebruiken. Van 1855 tot 1899 lag hier de Normaal Schietschool met enkele schietbanen. In totaal waren er 30 schietbanen in de duinen tussen Den Haag en Katwijk.

In de Tweede Wereldoorlog nam de Duitse *Ordnungspolizei* bezit van de Waalsdorpervlakte. Zij bracht op deze plek meer dan 250 mensen om het leven. De meesten van hen waren verzetsstrijders.

Grote klok als geschenk

Ter herinnering en eerbetoon aan de omgebrachte verzetsstrijders en aan andere oorlogsslachtoffers, staan er vier kruizen achter een betonnen rand met daarop de tekst '1940-1945'. Ook hangt er, ter herdenking aan de oorlogstijd, sinds 1959 een grote klok op de Waalsdorpervlakte, de Bourdonklok. De burgers van Den Haag schonken deze klok in 1959 aan de gemeente. Elk jaar verzamelen zich op 4 mei zo'n 3.000 mensen op de Waalsdorpervlakte voor de jaarlijkse Dodenherdenking. De Bourdonklok klinkt dan tot even voor acht uur 's avonds, voordat de twee minuten stilte ingaan. De klok luidt tot de laatste van de 3.000 aanwezigen gepasseerd is.

De Scheveningse gevangenis (Bron: Collectie Haags Gemeentearchief)

Oranjarahotel: gevangenis voor veel verzetsmensen

Vanaf knooppunt 43 ziet u de Scheveningse gevangenis. Binnen de muren ligt het voormalige Oranjarahotel. In de Tweede Wereldoorlog was het Oranjarahotel een Duitse gevangenis. Nederlanders die zich tegen de Duitsers hadden verzet, werden hier opgesloten voor verhoor en berechting. Naar schatting zijn dat er 25.000 geweest. De meeste gevangenen kwamen vrij. Anderen werden elders gevangen gezet. Zo'n 250 gevangenen werden op de Waalsdorpervlakte geëxecuteerd. In 2019 zal een deel van de voormalige strafgevangenis zijn verbouwd tot het Herinneringscentrum Oranjarahotel.

(Bron: Gemeentearchief Wassenaar)

"Wie kon vermoeden dat het schietterrein waar we onze schietoefeningen hielden, later het nationale symbool zou worden voor het herdenken van de verschrikkingen van de oorlog? Niemand, durf ik te stellen."

Palen markeren de grens tussen de gronden van de hoogheemraadschappen

Grenspalen waterschap

Onderweg naar knooppunt 12 komt u langs een betonnen grens-paal met letters op de zijkanten: RL en D. Het is een van de grenspalen in de duinen die de grens tussen de hoogheemraadschappen Rijnland en Delfland markeren. Deze grens komt vrijwel overeen met de grens tussen Den Haag en Wassenaar. Ten zuiden van de Wassenaarse Slag staan ook andere typen grenspalen, zoals de palen die de verschillende jachtgebieden afbakenden. Deze jachtgrenspalen zijn niet goed zichtbaar vanaf de wandelroutes.

Tankmuur

Een paar honderd meter na de Waalsdorperplakke komt u nog langs een restant van een tankmuur (zie ook bladzijde 12).

Restant van een tankmuur

Scheveningse vrouwen op het nettenboetstersveld, 1955 (Bron: Collectie Haags Gemeentearchief)

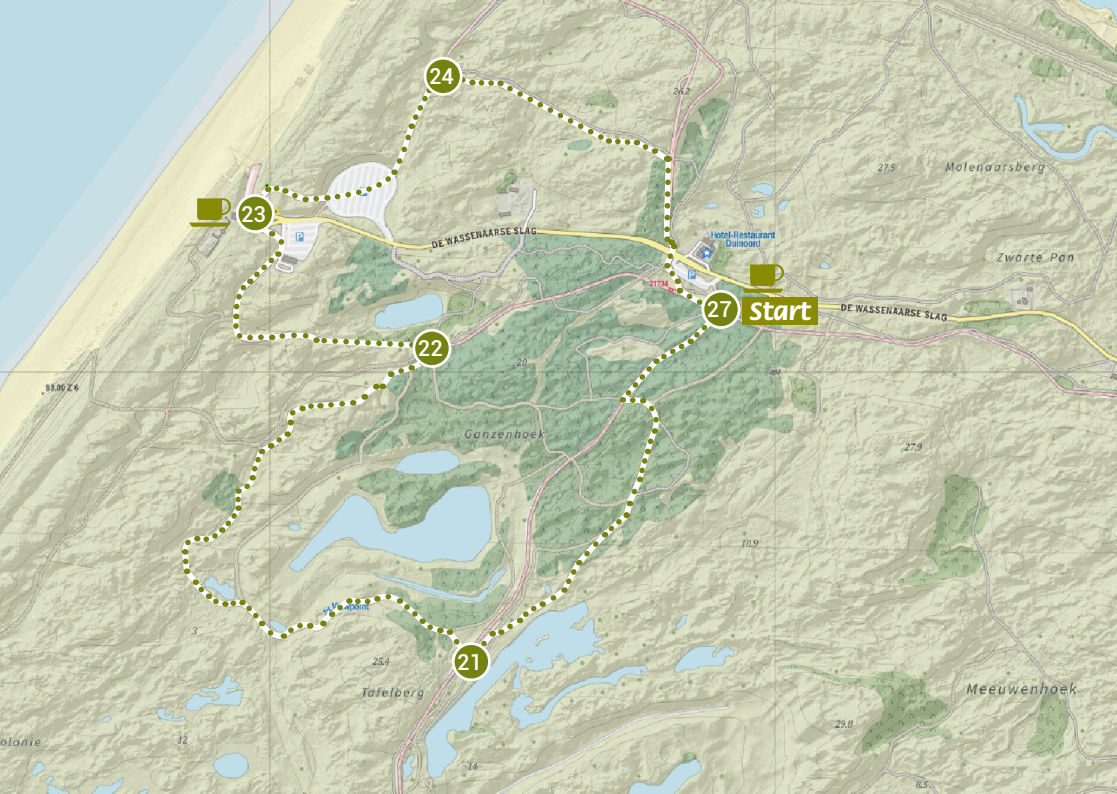
Harstenhoek

Bij nummer 81 loopt u verder naar knooppunt 43 en vervolgens naar 41, weer in de richting van de watertoren van Schevingen, het eindpunt van de wandeling.

Het grote open veld dat links van u ligt, naast de weg naar de watertoren, heet Harstenhoek. De naam verwijst naar Leendert van der Harst, die dit gebied vanaf 1770 heeft ontgonnen voor de landbouw. Een centraal, laag gelegen deel was in gebruik als weiland. Wallen beschermden het tegen zand, wind en wild. Harstenhoek verloor al lang geleden het agrarische karakter. Vanaf 1935 werd het open deel bevolkt door de meisjes en vrouwen van Scheveningen. Zij repareerden hier de visnetten waarmee de schepen uitvoeren. Dit heet netten boeten. Het werkwoord boeten betekent: een fout herstellen. Het ruige leven op zee en op de boten zorgde vaak voor schade aan de visnetten. Met netten met te grote gaten is het slecht vis vangen, dus na thuiskomst sleepten de vissers ze naar het open veld. Hier gingen de meisjes en vrouwen in groepjes aan de slag. Het wit van hun schorten zorgde ervoor dat ze het donkere net op hun schoot goed konden zien.

“De wind is vaak koud op dit veld. Gelukkig mag ik dan de boetershoed van mijn moeder op. Die helpt ook tegen de zon. Mijn vriendinnen moeten altijd lachen als ik ‘m op zet. Ze willen er gewoon zelf ook één! Als het echt slecht weer is, gaan we gelukkig naar de boetzolder bij de rederij.”

Wandeling 2: Wassenaaarse Slag (4,6 km / ca. 1,5 uur)

Typering: Deze afwisselende wandeling voert u door de duinen bij Wassenaaarse Slag. U wandelt door een bosgebied, beklimt een punt met pachtig zicht over de duinen, en komt vlakbij zee. U kunt de wandeling verkorten door een kleinere lus te maken. De paden zijn deels verhard en deels onverhard. *Pas op bij het oversteken van de Wassenaaarseslag, het is een 60 km/u weg en het kan erg druk zijn!*

Knooppuntnummers: 27 - 21 - 22 - 23 - 24 - 27.

Startpunt: Knooppunt 27 nabij hotel-restaurant Duinoord, Wassenaaarseslag 27, Wassenaar. U kunt hier parkeren. Alternatief voor parkeren: nabij knooppunt 23 (betaald parkeren).

Openbaar vervoer: Het startpunt is minder goed te bereiken met het openbaar vervoer. Handig is om met de (ov-)fiets te komen.

Horeca: Hotel-restaurant Duinoord (bij start) en strandpaviljoen De Badmeester (halverwege).

Hotel Duinoord (Bron: Gemeentearchief Wassenaar)

Hotel Duinoord

U start de wandeling bij hotel-restaurant Duinoord, aan de Wassenaaarseslag bij knooppunt 27. U neemt de route naar knooppunt 21.

Rond 1900 kwamen steeds meer mensen naar de Wassenaaarse Slag voor een bezoekje aan zee en strand. Hotel Duinoord – vroeger café-restaurant Duinoord - staat al sinds 1903 op een strategische plek aan de weg naar het strand. Bij het café was een speeltuin en een theetuin, waar recreanten konden neerstrijken.

Aanplant Corsicaanse dennen

Op weg naar knooppunt 21 loopt u door Ganzenhoek, een bosgebied midden in het duin. Op veel plekken ziet u hier Corsicaanse en Oostenrijkse dennen, naaldboomsoorten van flink formaat. Deze soorten zijn hier aangeplant in de jaren '30 toen de duinen nog een grote stuivende woestijn waren. Werklozen uit de stad werden aan het werk gezet om de duinen te beplanten

In Ganzenhoek staan van oudsher veel zwarte dennen

en zo de verstuiwing aan banden te leggen. De bomen moesten ook nog wat opleveren aan hout. De keuze viel op zwarte dennen, zoals de Corsicaanse den. Die groeien snel en wortelen, met veel zorg van de bowachters, goed in de droge duinen. Ze zijn ook redelijk bestand tegen de zilte zeelucht. Het denenhout was goed bruikbaar in de mijnen van Limburg om de schachten te stutten. Of de dennen die hier werden gekapt ooit terecht zijn gekomen in Zuid-Limburg, is onzeker. In de jaren '60 zijn veel dennen gerooid omdat ze waren aangetast door een klein insect: de dennenscheerder. De Limburgse mijnen sloten in de jaren '70.

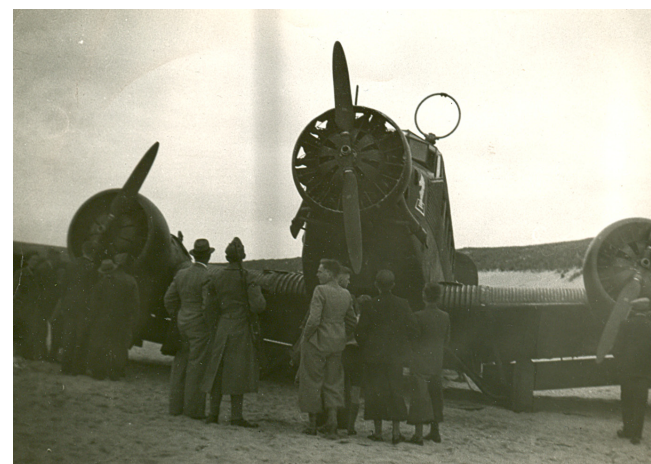
Uitzichtpunt

U vervolgt de route naar knooppuntnummer 22. U gaat hier rechtsaf door een klaphek. De weg klimt aardig omhoog en leidt u naar een punt vanwaar u een prachtig uitzicht heeft over de duinen en de vele infiltratieplassen. Links in de verte ligt het lager gelegen pompstation bij Scheveningen, waarnaar het water dat in de duingrond is gezakt, wordt afgevoerd.

Meer over infiltratieplassen en drinkwaterwinning leest u op bladzijde 9 en 15.

Zicht op infiltratieplassen vanaf het uitzichtpunt

Gestrand vliegtuig op Wassenaaarse Slag (Bron: Gemeentearchief Wassenaar)

Vleermuisbunker

Na knooppunt 22 gaat u verder naar knooppunt 23. Als u bijna bij het strand bent, passeert u de 'vleermuisbunker'.

Verscholen onder het duin aan uw linkerhand, liggen de koele, donkere kamers en gangen (totaal 1 km lang) van een uitgebreid bunkerstelsel: 'de Vleermuisbunker'.

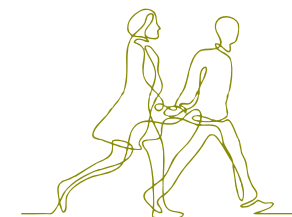
Vanuit dit bunkerstelsel werd het Wassenaaarse strand door de Duitsers in de gaten gehouden met een zoeklicht en divers geschut. Toen alle militaire activiteit uit de bunkers verdween, vonden veel vleermuizen er een goed onderkomen. Maar liefst vijf soorten vleermuizen gebruiken het bunkerstelsel voor hun winterslaap, waaronder de zeldzame meervleermuis. De Vleermuisbunker is tegenwoordig een gemeentelijk monument.

De zeldzame meervleermuis (Bron: Staatsbosbeheer)

Gedenkteken Franse commando's

U komt op een rotonde met een afslag naar het strand en naar paviljoen De Badmeester. De wandelroute gaat recht door naar knooppuntnummer 27.

“De Duitsers hadden ‘s nachts hulpgeroep gehoord, zo bleek, maar niks gezien. Pas later vonden ze de lichamen van de commando’s. Ze dachten dat het onbekende Engelse piloten waren en hebben ze zo begraven. Na de oorlog hebben de mannen alsnog een eervolle plek in hun eigen land gekregen.”

Paviljoen De Badmeester (vroeger Zeebad) staat links van de rotonde. U kunt hier goed terecht om wat te drinken en te eten. Het paviljoen is gebouwd op de resten van de ‘Vleermuisbunker’.

Op de rotonde staat een grote steen ter herinnering aan een dapper, maar fatale, actie van Franse militairen in 1944. In de nacht van 27 februari van dat jaar bereiken zes Franse commando’s de kust bij Wassenaarse Slag. Hier zou de Duitse verdediging wat zwakker zijn dan elders langs de Nederlandse kust. Er valt lichte sneeuw als hun rubberboot het strand bereikt. Ze verkennen de duinen maar het lukt niet om op de afgesproken tijd terug te zijn bij de boot die hen ophaalt, want ze worden gezien en belaagd vanuit de Duitse verdedigingslinie. Later gaan ze met hun rubberboot terug de ijskoude, ruige zee op en komen daar door verdrinking om het leven. De commando’s worden hier nog elk jaar herdacht.

Strand: badhuisjes

Het strand bij Wassenaarse Slag is al lang een toeristische trekpleister. Rond 1900 stonden er al enkele paviljoens op het strand. Dat waren nog stukken zeil, gespannen boven vier stokken, waaronder de strandgangers wat konden eten en drinken. In 1923 werd bij het strand de eerste fietsenstalling gebouwd. Vanaf de jaren ‘30 nam het zwemmen in zee een hoge vlucht. In 1931 kreeg paviljoen Zeebad als eerste een badinrichting met kleedhokjes. Die werd tijdens de oorlog verwoest. In 1949 verrees een nieuw paviljoen op een van de bunkers en werden ook de badhokjes herbouwd.

Paviljoen Zeebad in 1950 (Bron: Gemeentearchief Wassenaar)

Paviljoen aan de Wassenaarse Slag ca. 1930
(Bron: Gemeentearchief Wassenaar)

Landbouw op Berkheide

U steekt de rotonde over en volgt vanaf hier knooppunt 27. Het duingebied dat voor u ligt en dat zich tot ver naar het noorden uitstrekt heet Berkheide. In Berkheide werden de duinen vanaf 1825 ingericht als landbouwgrond. De boeren zetten op weinig systematische wijze perceeltjes af met walletjes. Ze namen de perceeltjes in gebruik als akkertje of weide. Deze structuur is voor een deel nog te herkennen. Veel van de oude akkertjes zijn omgevormd tot prachtige natte duinvalleien waar in de zomer veel bijzondere planten bloeien, zoals duizendguldenkruid, parnassia en diverse orchideeën. Namen van plekken als Boerendel, Goeie Gerrit z’n del en Moeder Joppedel herinneren nog aan de oude gebruikers.

U eindigt uw wandeling weer bij hotel-restaurant Duinoord.

“Toen ik klein was, hadden we het strand bijna voor onszelf. Nu zitten er steeds meer mensen. Ze komen denk ik van hier dichtbij uit de stad.”

Het verdwenen duindorpje Berkheide

‘Berkheide’ is de naam van een verdwenen vissersdorpje. Ene Gillys van Cralingen kreeg in 1396 het recht om een stuk duin tussen Scheveningen en Katwijk geschikt te maken voor bewoning. De bewoners moesten hem vis leveren. Het dorpje was geen lang leven beschoren, want het staat in 1600 al niet meer op de kaart. Misschien werd het overstoven door zand, maar het kan ook verdwenen zijn bij een grote storm in 1570. Deze storm sloeg ook een flink deel van Scheveningen en Katwijk weg.

Wandeling 3: Pan van Persijn en duinen onder Katwijk (8 km/ ca. 2,5 uur)

Typering: Deze wandeling voert u door het landgoed de 'Pan van Persijn', ook Panbos genoemd, en door het brede duingebied tussen Wassenaar en Katwijk. De paden op de route zijn deels verhard en deels onverhard. **NB: voor het Panbos betaalt u entree van 2 euro (betalen kan met pinpas). Het Panbos is toegankelijk tot 20.30 uur en in de periode oktober - april tot 17.00 uur.**

Knooppuntnummers: Neem direct na ingang van de Pan van Persijn het eerste pad naar links en volg de oranje route, dan 59 - 58 - 56 - 61 (achteruitgang van de Pan) - 62 - 63 - 65 - 62 - 61 - 60 - 59 - uitgang.

Startpunt: Parkeerplaats bij de Pan van Persijn, Wassenaarseweg 152, Katwijk. Met het openbaar vervoer: vanuit Den Haag bus 90 naar Lisse (ca. 25 minuten), vanuit Katwijk: bus 90 naar Den Haag (ca. 7 minuten).

Horeca: Nabij het startpunt: restaurant Het Panbos (in het Panbos) en Pannenkoekenboerderij Katwijk (respectievelijk Wassenaarseweg 154 en 79). Onderweg vindt u geen horeca. U kunt bij knooppunt 63 eventueel doorlopen naar de boulevard van Katwijk (1 kilometer); daar zijn verschillende horecagelegenheden.

Welkom in de Pan van Persijn

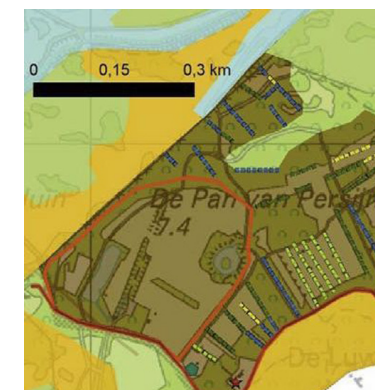
'Persijn' was de naam van een oud, adellijk riddergeslacht dat in Wassenaar een kasteel bezat en hier bij Katwijk jachtgebieden had.

Pan van Persijn, of Panbos

U start de wandeling bij de ingang van de Pan van Persijn en volgt eerst de oranje wandelroute.

De Pan van Persijn ligt goed beschermt tussen de hoge duinen aan de westkant en de lagere duinen aan de oostkant. Midden in deze vallei lag vroeger een ovaalvormig, nat gebied. Dat werd 'De Pan' genoemd.

De familie Persijn liet het duingebied vanaf begin 19^e eeuw ontginnen voor de landbouw: er kwam vee te lopen en er werd rogge, aardappelen en erwten geteeld. De oude jachttopziederswoning, die er nu nog staat, hoorde erbij.

De rode lijn geeft weer waar het natte gebied lag dat 'De Pan' werd genoemd

Oude weg door de Pan van Persijn

Duinakkertjes nog te herkennen

Bijzonder is dat u in de Pan van Persijn nog goed de kleinschalige indeling in akkertjes kunt herkennen die zo kenmerkend was voor duinpannen. Het zijn de verhogingen waar nu eiken op staan.

Aardappels in de greppels

Het historische landschap van De Pan van Persijn ziet u nog altijd terug. Let op de hogere, nu in bos verscholen duinranden in het noordwesten. En op de brede greppels die beplant zijn met bomen in het zuidoosten. In deze greppels werden ooit aardappels geteeld. Door de drinkwaterwinning in de duinen was de landbouwgrond verdroogd. De wortels van de aardappelplanten konden in de greppels nog bij het grondwater komen.

Oorlog laat sporen oorlog

De Tweede Wereldoorlog liet flinke sporen na in de Pan van Persijn. Veel bomen werden gekapt en gebruikt voor de aanleg van loopgraven. Ook de bewoners uit de omgeving haalden er hout weg om te verstoken.

Opnieuw ingericht als groot park

Om verder verval te voorkomen kocht de gemeente Katwijk de Pan in 1955 aan met steun van het Rijk en de provincie. Ze richtte het gebied opnieuw in en gaf het meer het karakter van een park. Zo kwamen er nieuwe houtwallen en verschillende vijvers, waaronder een ronde met daarin een eilandje. Op een deel van de landbouwgrond werd bos aangeplant.

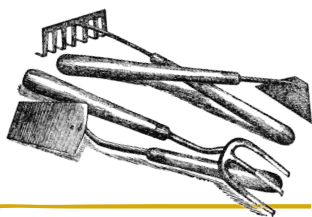
Atlantikwall

Via de oranje route komt u bij knooppunt 58 en kiest vervolgens het pad naar knooppunt 56. Onderweg komt u langs imposante overblijfselen van de Atlantikwall.

De Atlantikwall is de naam van het ruim 5.000 kilometer lange Duitse verdedigingswerk langs de hele Europese kust, dat vanaf 1941 werd aangelegd. Doel was om mogelijke aanvallen van tegenstanders vanaf de zeezijde tegen te houden. De Atlantikwall bestond voor een deel uit hoge en brede tankmuren, zoals deze hier in de Pan van Persijn. U kunt van dichtbij zien hoe dik de muren zijn. Naast de muur ligt ook nog een serie indrukwekkende 'draketanden': grote piramidevormige steenblokken. Een tank zou daar zijn eigen 'tanden' flink op stuk bijten.

Onderdeel van de Atlantikwall waren hoge en brede tankmuren, een gedeelte daarvan is nog goed te zien in de Pan

Al in de 18de eeuw werden delen van de duinen ontgonnen voor landbouwgrond. In 1796 onderzocht een commissie de verdere mogelijkheden. Ze concludeerde dat een derde van de duinen in cultuur kon worden gebracht. In 1823 won jonkheer D.T. Gevers van Endegeest een prijsvraag met zijn plan om de duinen te ontginnen.

Maar rond 1840 werden de investeringen gestaakt. De gewenste resultaten bleven uit: de grond was te droog, er waren stormen, overstuivingen en schade door konijnen. Een groot probleem was om aan voldoende mest te komen. Aanvoer over de zandpaden was duur, net als het kopen van eigen vee. Uiteindelijk kwam er alleen landbouw bij Meijndel, Bierlap en Berkheide. Wel bleef men, vooral in Katwijk, doorgaan met het verpachten van kleine duinterreintjes aan omwonenden. Die terreintjes luisterden naar namen als Doerndel, Vriezeweij en Boerendel.

Infiltratiebekken met de watertoren van Katwijk (1878) op de achtergrond

Infiltratieplassen

U vervolgt de (oranje) route naar knooppunt 61 en kiest hier de route naar knooppunt 62. U verlaat even later de Pan van Persijn via een toegangspoort aan uw linkerhand.

U wandelt de komende kilometers langs grote infiltratieplassen in de duinen. Hierin zit rivierwater van de Lek of van de afgedamde Maas. Dit rivierwater wordt via een grote buis onder de grond aangevoerd naar de duinen naar de infiltratieplassen en zakt daar langzaam de bodem in. Het water wordt daarbij gefilterd door het zand.

De infiltratieplassen zijn aangelegd rond 1956. De reden daarvoor was de toenemende vraag naar drinkwater. Dat kon niet allemaal meer worden gehaald uit de bel zoet, zuiver water die van nature onder de duinen lag. Het gevaar was aanwezig dat er ook te veel van het zoute water, dat onder de zoetwaterbel lag, zou worden gewonnen. Met de aanvoer van rivierwater in de duinen werd dat probleem opgelost.

Op bladzijde 9 en 15 leest u meer over de drinkwaterwinning in de duinen.

De konijnenjacht

Bij knooppunt 62 volgt u even de route naar knooppunt 25, maar negeert bij een tweesprong de weg naar links. U gaat rechtdoor (volg de groene bordjes met de witte pijl) tot u bij knooppunt 63 komt.

De graaf van Holland verpachtte het duingebied lange tijd voor de jacht op fazanten, patrijzen en konijnen. Om te zorgen voor voldoende aanbod van konijnen vaardigde hij regels uit. Zo werden de konijnen in strenge winters bijgevoerd. Om te voorkomen dat de konijnen verdronken mochten de kanten van watergangen niet te steil zijn. Minder fraai was de regel dat alle honden in de duinen een blok hout om hun nek moesten dragen of zelfs een voorpoot moesten missen (die werd afgehakt). Alles om te voorkomen dat zij de konijnen vingen in plaats van de graaf zelf. De vele konijnen zorgden ook voor problemen. Ze vraten te veel helmgrassen, waardoor duinen begon te verstuiwen. Het jachtrecht lag tot de tijd dat de Fransen kwamen in 1795, bij de stadhouders. Daarna bleef het tot 1980 een koninklijk recht van de Oranjes om te jagen in de duinen.

Landbouw

Bij knooppunt 63 vervolgt u de route naar knooppunt 65. In het gebied rechts van u zijn nog duidelijk de sporen te zien uit de tijd dat hier op kleine akkertjes voedsel werd verbouwd. Dat was nog tot ver in de twintigste eeuw. Het verschil tussen de hoge en lage delen is goed herkenbaar.

Teelt van 'duinpiepers'

Op veel plekken in de duinen gingen mensen zelf aan de slag om duingrond om te zetten naar een stukje landbouwgrond. Dat gebeurde vooral hier ten zuiden van Katwijk. Ze spitten een terreintje om en pootten er aardappelen, ook wel duinpiepers genoemd. Veel van die akkertjes deden maar één of twee seizoenen dienst, dan was de grond al uitgeput. De boeren probeerden de grond nog wat vruchtbaarder te maken door er visafval op te brengen.

Stenen palen gaven de grenzen aan van jachtgebieden in de duinen (Bron: Collectie Haags Gemeentearchief)

"Het stukje grond naast dat van ons wordt gebruikt door een arme familie. Ze kregen het van de kerk. De dominee vroeg mijn vader om wat land af te staan. Dat deed hij maar, want anders hebben die mensen niets te eten."

Uitzicht vanaf het Koepelduin richting Leiden met in het midden de watertoren van Katwijk

Complexen van akkertjes

Als gevolg van de snelle bodemuitputting breidden de gebieden met landbouw zich uit. Zo ontstonden er complexen van akkertjes. Die akkertjes werden vaak wat dieper aangelegd zodat de wortels van de gewassen sneller het grondwater vonden. De akkerbouwers wierpen walletjes op tussen de percelen en planten daarop populieren. Die beschermden de akkertjes tegen de zeewind en het zand.

Bunker op het Koepelduin

Op weg naar knooppunt 65 komt u langs het Koepelduin. Een trap brengt u naar de oude bunker bovenop deze duintop. Vanaf dit punt heeft u een schitterend uitzicht over de duinen, het achterland en de zee. Het is niet voor niets dat de Duitsers juist hier op dit hoge punt een waarnemingspost bouwden. Het is een lage toren die aan acht zijden voorzien is van sleuven, van waaruit soldaten de omgeving in de gaten hielden. De toren hoorde bij een grote ondergrondse bunker ('Widerstandsnest 251'). De koepel wordt regelmatig met graffiti bespoten in de kleuren van één van de twee Katwijkse voetbalclubs: blauw wit van Quick boys of oranje van VV Katwijk.

Bij knooppunt 65 kiest u knooppunt 62 en vervolgens 61. U gaat de Pan van Persijn weer in en bereikt via knooppunt 60 en 59 (houd hier links aan) de ingang.

"Op het hoogste duin, waar je uit kon kijken over het hele duingebied, werd een waarnemingspost gebouwd. Je zag alleen het platte dak, want de rest was in het zand ingegraven. Ik begreep dat er ook nog camouflagenetten boven hingen. Dat maakte het helemaal lastig om het ding te ontdekken."

Meer weten?

De tekst in dit boekje is grotendeels gebaseerd op het rapport *Cultuursporen in de Duinen*, gemaakt door Bureau Overland in opdracht van de gemeenten Den Haag, Wassenaar en Katwijk, Dunea en Staatsbosbeheer in 2010. U kunt het downloaden via www.overland.nl/Meijendel-Berkheide.pdf

Voor meer informatie over de drinkwaterwinning en natuurwaarden kunt u terecht bij het bezoekerscentrum De Tapuit in Meijendel.

Wilt u meer weten over de natuurwaarden in de duinen en de vleermuisbunker in het bijzonder? Kijk dan op staatsbosbeheer.nl Hier staat ook aangegeven wanneer er excursies zijn.

Alles over het wandelen via het Wandelroutenetwerk van Zuid-Holland vindt u op zuidholland.wandelen123.nl U kunt hier eenvoudig uw eigen routes samenstellen. De app met alle routes voor op uw smartphone heet wandelen123. U kunt die gratis downloaden. Er ligt in totaal 3500 km aan routes voor u open!

Colofon

Dit wandelboekje is gemaakt in opdracht van de gemeenten Den Haag, Wassenaar en Katwijk, Dunea en Staatsbosbeheer.

Productie

Foto's

Datum

Communicatiebureau de Lynx

Jan Neefjes, Rob Janmaat, tenzij anders vermeld.

Juni 2018

Gemeente Wassenaar

Katwijk dunea DUIN & WATER

Disclaimer

De samenstellers van deze publicatie hebben hun uiterste best gedaan om de wandelingen zorgvuldig samen te stellen en alle rechthebbenden met betrekking tot fotomateriaal te achterhalen. Als u denkt dat uw materiaal zonder voorafgaande toestemming is gebruikt, laat het ons weten.

